

Φιλοσοφικό θα Ένας οδηγός για

Γράφει ο
 Δημοσθένης
 Κούρτοβικ

Ανάμεσα στους 192 θανάτους για τους οποίους μιλάει αυτό το βιβλίο, υπάρχει ένας που δεν έχει επέλθει ακόμη: αυτός του ίδιου του συγγραφέα και καθηγητή της φιλοσοφίας, που προσθέτει τ' όνομά του στο τέλος του καταλόγου των νεκρών φιλοσόφων και σημειώνει χαριτολογώντας (όπως τόσες φορές κατά την ανάπτυξη του εξορισμού πένθιμου θέματός του) ότι «εξήλθε διωκόμενος από αρκούδα». Δεδομένου ότι ο Σάιμον Κρίτσελντ είναι μόλις 49 ετών και δεν δείχνει τύπος ερασιτέχνη κυνηγού, είναι μάλλον απίθανο να «εξέλθει» με αυτό τον τρόπο και πάντως απέχει, στατιστικά, πολύ ακόμη από την έξοδο - ζωή να' χει. Οπότε πρέπει ίσως να δούμε πίσω από την πρόσοψη του χαριτολογήματος έναν ιδιότυπο ευφημισμό, κάτι σαν ξόρκι για τη μοίρα του Κρίτσελντ και όλων των θνητών.

Κατά κάποιον τρόπο, ένα τέτοιο ξόρκι είναι ολόκληρο το βιβλίο, όπως, κατά την ταπεινή μου γνώμη, και τα περισσότερα απ' όσα έχουν πει για τον θάνατο οι φιλόσοφοι, οι ποιητές και οι θεολόγοι ανά τους αιώνες. Η «μελέτη θανάτου», όπως όριζε τη φιλοσοφία ο Κικέρων, δεν μπορεί να φωτίσει μια εμπειρία που κανένας δεν επέστρεψε για να τη διηγηθεί. Μένει η ορθή στάση απέναντι στο αναπόφευκτο γεγονός του θανάτου, μολοντί και πάλι παραείναι εύκολο να υποδεικνύεις την «ορθή στάση» όσο είσαι ακόμη όρθιος.

Μπορεί να μας φαίνεται λογικό (αν και κομμάτι δικολαβικό) εκείνο που έλεγε ο Επίκουρος, ότι «ο θάνατος ου προς ημάς», ότι δηλαδή ο θάνατος δεν πρέπει να μας απασχολεί, γιατί όσο ζούμε δεν μας αφορά και όταν πεθάνουμε ούτε σκεφτόμαστε ούτε νιώθουμε τίποτα. Μπορεί να μας εντυπωσιάζουν κάποιες συμβολικές χειρονομίες που αντιμετωπίζουν τον θάνατο ως θεωραπεία από την αρρώστια της ζωής, όπως η χειρονομία του Σωκράτη,

που πριν πει το κώνειο παράγγειλε στους μαθητές του να θυσιάσουν έναν πετεινό στον Ασκληπιό. Μπορεί να μας συγκινούν κάποιες όμορφες ποιητικές εκφράσεις της ιδέας ότι ο θάνατος είναι η έξοδος από τον κόσμο των ψευδαισθήσεων προς την αληθινή γνώση, όπως ετούτοι οι στίχοι του Ραμππιντράβ Ταγκόρ: «Θάνατος δε θα πει ότι σβήνει το φως· θα πει ότι σβήν' η λάμπα, γιατί καράζει πια».

Όστόσο, η (πικρή) αλήθεια βρίσκεται μάλλον στα λόγια του Γερμανοεβραίου φιλόσοφου Φραντς Ρόζεντσαϊγκ (1886 - 1929) ότι η φιλοσοφία, με το ν' αποκηρύσσει τον θάνατο, κλείνει τ' αφτί της για να μην ακούει την κραυγή της έντρομης ανθρωπότητας. Ή στην ακόμα διορατικότερη παρατήρηση του Λα Ροσφουκό, περίπου δυόμισι αιώνες νωρίτερα, ότι οι ίδιοι οι κόποι που καταβάλλουν οι φιλόσοφοι για να μας πείσουν ότι δεν πρέπει να μας τρομάζει ο θάνατος αποτελούν την καλύτερη απόδειξη του πόσο τρομακτικός είναι.

Ο Κρίτσελντ γράφει σ' ένα σημείο ότι φιλοδοξία του βιβλίου του είναι να δείξει πως, συχνά, το σπουδαιότερο έργο που φιλοτεχνεί ο φιλόσοφος είναι η μορφή του θανάτου του. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τη δήλωση αυτή ως άλλο ένα δείγμα της υπονομευτικής ειρωνείας του, γιατί το βιβλίο δείχνει μάλλον το αντίθετο. Οι περισσότεροι «φιλοσοφημένοι» θάνατοι που περιγράφει (και που είναι άλλωστε σχετικά λίγοι) απέχουν τόσους αιώνες από εμάς και συνοδεύονται από τόσο απίθανα πνευματώδεις δηλώσεις ώστε δικαιούμαστε ν' αμφιβάλουμε για την αυθεντικότητα των σχετικών μαρτυριών (εκτός ίσως στην περίπτωση του Σωκράτη) και να υποψιαζόμαστε πως πρόκειται για μεθυστερες, ανεκδοτολογικές προσαρμογές της βιογραφίας του εκάστοτε φιλόσοφου στη διδασκαλία του. Από τους υπόλοιπους θανάτους, εκείνους που είναι καλύτερα τεκμηριωμένοι ιστορικά, ελάχιστοι φαίνεται να διέφεραν από τον πεζό θάνατο των περισσότερων κοινών ανθρώπων. Πράγμα που θα εκπλήξει μόνον όσους έχουν υπερβολική εμπιστοσύνη στη φιλοσοφία ή μάλλον στην ικανότητα των φιλοσόφων να στέκουν πάνω από κάθε ανθρώπινη αδυναμία.

Ο Σάιμον Κρίτσελντ υποστηρίζει ότι το ερώτημα τι συνιστά «καλό θάνατο» βρίσκεται πάντα στο επίκεντρο της φιλοσοφίας, από την αρχαιότητα ως σήμερα

Simon Critchley
**ΤΟ ΒΙΒΑΙΟ
 ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ
 ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ**

ΜΤΦ. ΓΙΑΝΝΗΣ Ε.
 ΑΝΔΡΕΟΥ ΕΚΔ.
ΠΑΤΑΚΗΣ, ΑΘΗΝΑ
 2009 ΣΕΛ 518,
 ΤΙΜΗ: 22,50 ΕΥΡΩ

νατόραμα. το ευ θνήσκειν

Όταν μελετάμε τι είπαν οι μεγάλοι στοχαστές για τον θάνατο, λέει ο Κρίστοφ, ανανεώνεται η πίστη μας στη ζωή και καταλήγουμε να εξετάζουμε το νόημα της ευτυχίας: το κατά πόσο είναι εφικτή, κατά πόσο μπορεί να έχει διάρκεια. Μαθαίνοντας πώς να πεθαίνουμε, μαθαίνουμε πώς να ζούμε. Στη φωτογραφία το έργο «Νεκρή φύση με κρανίο» του Φίλιπ ντε Σαμπέν

Μερικές φορές μάλιστα ο θάνατος του φιλόσοφου μοιάζει σαν ειρωνικό σχόλιο πάνω στη φιλοσοφία του. Μπορεί να είναι (σίγουρα είναι) ψεύτικη η ιστορία που λέει ότι ο Ηράκλειτος κατασπαράχτηκε από σκυλιά, φασκιωμένος καθώς ήταν με κοπριές για να θεραπεύσει την υδρωπικία του εφαρμόζοντας μια θεωρία του, που έμεινε τελικά αναπόδεικτη, ενώ επαληθεύτηκε, σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, μια άλλη ρήση του, ότι τα σκυλιά γαβγίζουν όσους δεν γνωρίζουν (υπάρχουν βέβαια και πιο απλοί τρόποι επαλήθευσης αυτής της ρήσης...). Δεν είναι όμως μύθος ότι ο Φράνσις Μπέκον, που είχε κάνει θεμέλιο της φιλοσοφίας του το πείραμα, πέθανε από ένα βαρύ κρυολόγημα που άρπαξε καθώς παρωμαζιζε έξω, στον δρόμο, μια κίτα με χιόνι, για να δει αν θα διατηρηθεί το κρέας της. Ο Αλμπέρ Καμύ, πάλι, που έλεγε ότι δεν μπορούσε να φανταστεί θάνατο περισσότερο κενό νοήματος από το να σκοτωθεί κανείς σε τροχαίο, πέθανε από αυτήν ακριβώς την αιτία, για να επιβεβαιωθεί έτσι με τραγικό τρόπο η φιλοσοφία του Ξένου του.

Αλλά η χαρακτηριστικότερη περίπτωση τραγικής ειρωνείας που καταγράφεται σ' αυτό το βιβλίο αφορά τον Γκέοργκ Λούκατς, κι ας μην έχει σχέση με τον θάνατο του. Ο μαρξιστής Λούκατς απέρριπτε το έργο του Κάφκα ως ιδεαλιστικό, παρακμιακό και αντιρεαλιστικό, με όλους αυτούς τους τύπους που συλλαμβάνονται χωρίς να μαθαίνουν γιατί, περνούν από παράλογες δίκες και καταδικάζονται χωρίς λόγο. Μετά την ουγγρική εξέγερση του 1956 ο Λούκατς συνελήφθη και φυλακίστηκε μαζί με άλλους σ' έναν τεράστιο πύργο στην Τρανσυλβανία, όπου κανένας φύλακας δεν απαιτούσε στις ερωτήσεις του πόσον καιρό θα έμενε εκεί, αν θα τον άφηναν ελεύθερο

κ.λπ. Λέγεται, λοιπόν, ότι κάποια στιγμή ο Λούκατς γύρισε σ' έναν από τους συγκρατούμενούς του και του είπε: «Καλαδή, ο Κάφκα ήταν ρεαλιστής τελικά».

Τι μπορεί όμως να σημαίνει η «μελέτη θανάτου», αν δεν καταλήγει σ' εξωπραγματικές, ανεφάρμοστες υποδείξεις για την ορθή στάση απέναντί του; Οι άνθρωποι φοβούνται εντοκιδώς τον θάνατο, αυτό δεν αλλάζει. Έχουν όμως την παράδοξη τάση να τον φοβούνται και να τον ξερκίζουν τόσο περισσότερο όσο η ζωή τους είναι στερημένη από περιεχόμενο, πράγμα ιδιαίτερα φανερό σήμερα. Δεν μπορούμε, επομένως, παρά να συμφωνήσουμε με τον συγγραφέα ότι η επίγνωση του θανάτου είναι ένα κλέοςμα για πλήρωση ενός κενού στη ζωή μας, για την πραγμάτωση του αληθινού εαυτού μας, τον οποίο μπορούμε να κερδίσουμε για λίγο μόνον όταν γνωρίζουμε ότι κάποτε θα τον χάσουμε.

Αν υπάρχει ένας θάνατος που είναι «προς ημάς», δεν είναι τόσο ο δικός μας όσο ο θάνατος των προσώπων που αγαπάμε – και σ' αυτό επίσης θα δώσουμε δικιο στον συγγραφέα. Ο θάνατος αυτός τσαλακώνει την εικόνα που έχουμε σχηματίσει για τον εαυτό μας και αναίρει το όποιο νόημα έχουμε βγάλει από τη ζωή. Το πένθος για τους αγαπημένους νεκρούς ανασύρει από μέσα μας ό, τι πιο γνήσιο διαθέτουμε και μας οδηγεί στην αναγνώριση του εαυτού μας, η οποία δεν είναι κατά βάθος παρά η αναγνώριση του κομματιού μας εκείνου που έχει χαθεί οριστικά. Η συνείδηση αυτής της απώλειας, η συνείδηση της λειψότητάς μας είναι η βάση για κάθε αναζήτηση που μπορεί να δώσει αληθινό περιεχόμενο στην υπόλοιπη ζωή μας.

MARTYRIA

Έζησε μόλις 33 χρόνια...

Περισσότερο φως στην περίπτωση του Γιώργου Σαραντάρη ρίχνει με τη μαρτυρία του ο ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, επιμένοντας στις φιλοσοφικές ανησυχίες του ποιητή και στην περιπέτεια της διάσωσης των γραπτών του μετά τον πρόωρο θάνατό του το 1941 στην Αλβανία. Αφορμή, η γνωριμία τους στον Μεσοπόλεμο και η πρώτη κυκλοφορία ενός ιταλικού κειμένου του, μεταφρασμένου από τον Ζήσιμο Λορεντζάτο και σχολιασμένου από τη Σοφία Σκοπετέα.

Γράφει ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος

του Αθανασίου Μίχα, του αντιπροέδρου της Βουλής μεταπολεμικά.

Ο περίβολος του Πανεπιστημίου στον Μεσοπόλεμο ήταν χώρος γόνιμης πνευματικής επικοινωνίας εκλεκτών φοιτητών. Εκεί σύκναζε ο Σαραντάρης και μετείχε πολύ ενεργά στις συζητήσεις μας για φιλοσοφία και ποίηση. Εκεί τον γνωρίσαμε και τον περιβόλαμε αμέσως με τη φιλία μας εγώ και ο αδελφός μου Αλέξανδρος, ο Γιώργος Μαρινάκης, ο κράτιστος αρχαιολόγος Νίκος Ζαφειρόπουλος, ο Σωσός Αλεπουδέλης, δηλαδή ο έπειτα ένδοξος Οδυσσέας Ελύτης, και άλλοι. Τον εκτιμούσε μάλιστα και ο Δήμιος Καπετανάκης. Επέτρεχε μάλιστα να γίνει δεκτός ο πτυχιούχος ξένου Πανεπιστημίου Σαραντάρης στον περίφημο Κύκλο Φιλοσοφικών Συζητήσεων κάθε Σάββατο βράδυ στη Φοιτητική Λέσχη, όπου με πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Τσάτσο ή τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο ζούσαμε ώρες εξαιρετικής πνευματικής περιαισθησίας και όπου ο Σαραντάρης διέτρεπε ως γνήσιος και ταπεινός φιλοσοφικός στοχαστής.

Πρόλαβε ο Σαραντάρης, σε ηλικία 25 έως 30 ετών, να εκδώσει ο ίδιος τρεις ποιητικές συλλογές του και δύο φιλοσοφικά δοκίμια του. Θέλησαν οι τίτλοι ήδη των ποιητικών συλλογών: *Αγάπες του χρόνου*, *Ουράνια*, *Στους φίλους μιας άλλης χαράς*. Οι τίτλοι των φιλοσοφικών δοκιμίων είναι: *Η παρουσία του ανθρώπου*, *Συμβολή σε μία φιλοσοφία της ύπαρξης*. Είχα το 1938 παρουσιάσει το πρώτο και είχα τονίσει ότι ενέχει, σε υποδειγματικά λιτή έκφραση, βαθύβλυστες φιλοσοφικές αναζητήσεις και

προτάσεις, με διάθεση θρησκευτικο-ηθικά μεταρρωπική της ιδέας του ανθρώπου και ότι απορρίπτει ριζικά τον δυτικο-ευρωπαϊκό ατομικισμό, ως κυριαρχημένο από τον πόθο της πλόνης και από τον φόβο του θανάτου.

Το έργο του Σαραντάρη, όμως, εκτός από τα δημοσιευμένα, ήταν διάσπαρτο σε αδημοσίευτα χειρόγραφα. Το σύνολό τους σχεδόν ήταν επί εννέα χρόνια ευλαβικά διαφυλαγμένο από την εξαδέλφη του Λούλα Μίχα. Το 1950 μας παραδόθηκε από αυτήν ο φάκελος των καταλοίπων του Σαραντάρη, καθώς με θεωρούσε ως τον πιο έμπιστο φίλο του. Εγώ τα καταπιεστέθηκα, για μεγαλύτερη ασφάλεια, στον φίλο του επίσης Γεώργιο Μαρινάκη, συμβολιογράφου ήδη, ανάπτηρου του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Και δεν αστόχησα. Με τον πολύχρονο πνευματικό άθλο του Μαρινάκη περιώθησε το έργο του Σαραντάρη. Κατόρθωσε ο Μαρινάκης να κατατάξει σε ομάδες τα καοσιπής αταξίας χειρόγραφα του φακέλου, αναζήτησε όπου της Ελλάδος υπήρχαν κείμενα του Σαραντάρη, δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα, έμαθε και παλικά για να περιώσει και τα ιταλόγλωσσα, και τελικά συγκρότησε με πληρότητα σχεδόν τον φάκελο των έργων του Σαραντάρη, και τότε άρχισε η προσπάθειά μας να εξασφαλισθεί εκδόση, ώστε να υπάρξει έκδοση των *Απάντων Σαραντάρη*.

«Υπήρξε ο Σαραντάρης ο πιο ακεραίος ποιητής και μύκια οικείος της φιλοσοφίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, η μεγαλύτερη απώλεια των ελληνικών γραμμάτων, όταν η γενιά μας στο 1940-41 έσωζε την ελευθερία και την τιμή της Ελλάδος», σημειώνει ο ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος που τον είχε γνωρίσει

στη Βικελαία Βιβλιοθήκη της Κρήτης, οι εξαιρετικές εργασίες για το έργο του Σαραντάρη της αείμνηστης Σοφίας Σκοπετέα και του αείμνηστου Ζήσιμου Λορεντζάτου (Οι γνωριμιές και η φιλία. Σημειώσεις για τις αναμνήσεις που δεν θα γράψω ποτέ, εκδ. το Ροδάκι) θα ήταν αδύνατες.

Πρέπει όμως και να μη αγνοούμε την τελευταία, έτους 1941, «εικόνα του Σαραντάρη, γαλήνιου ενώπιον του θανάτου, να ψιθυρίζει προς δύο νέους παρανεύσεις για εμμονή στον δρόμο της αρετής, υψωμένος ήδη ο ίδιος στην σφαίρα της αγότητας» (Βλέπε σελίδες 54-56 του βιβλίου μου *Αναπολήσεις Β'*, 2006). Και ας μη λησμονούμε ότι μόλις 33 χρόνια έζησε ο σεμνός, εξάιστος, ποιητής και φιλόσοφος Γιώργος Σαραντάρης.